

ЦИВІЛЬНИЙ ПОЗОВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ДОЦІЛЬНІСТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ

З'ясовано доцільність і необхідність поєднання норм двох галузей права (цивільного судочинства та кримінального процесу) в кримінальному провадженні, з огляду на захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Наголошено, що захист порушених злочином майнових прав суб'єктів у кримінальному процесі в формі підтримки цивільного позову – це окремий напрям діяльності, що має всі властивості кримінально-процесуальної функції.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, злочин, охорона цивільних прав, цивільний позов, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. Із проголошенням напряму національної політики України на побудову правової держави права і свободи людини набувають значущості. Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК України). Крім того, кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 8) [1]. Держава, проголосивши найвищими цінностями людину, її життя, права і свободи (ст. 1 Конституції України [2]), зобов'язана вжити всіх необхідних заходів для забезпечення належного рівня захисту її прав, свобод і законних інтересів, що відповідають вимогам міжнародних стандартів. Заразом доволі нечітка правова регламентація питань, пов'язаних із пред'явленням, розглядом і вирішенням цивільного позову в кримінальному процесі, забезпеченням майнових й інших пов'язаних із ними прав осіб, постраждалих від злочину, а також – доведенням цивільного позову, компенсацією моральної шкоди й іншими питаннями, негативно позначається на діяльності судових і слідчих органів, а саме – не забезпечуються або забезпечуються неповно майнові права та законні інтереси осіб, яким унаслідок злочину завдано шкоду.

Вивчення слідчої і судової практики, а також практики реалізації судових актів засвідчило, що реальний захист суб'єктів, які постраждали від злочинних посягань, зокрема захист їхніх прав на відшкодування завданої злочином матеріальної і моральної шкоди, є недосконалим. Це викликано багатьма причинами. Передусім потрібно звернути увагу на низький рівень реалізації прав цивільних позивачів у кримінальному процесі, з огляду на наявність неузгодженостей і суперечностей у положеннях чинного цивільного та кримінально-процесуального законодавства. Ба більше, низка норм КПК України суттєво обмежує права позивачів, навіть коли порівняти з раніше чинним КПК РСР. Ще нижчою є результативність виконання вироку суду в частині цивільного позову. У практичній діяльності також нерідко трапляється, коли за пред'явленням у межах провадження в кримінальній справі цивільного позову ухвалюється рішення про його передачу на розгляд у порядку цивільного судочинства, що нерідко є небажаним для особи, котра його пред'явила. Крім цього, потребують удосконалення деякі положення кримінального процесуального закону, що стосуються процесуального статусу цивільного позивача, цивільного відповідача та їхніх представників. Зазначені обставини й спонукали до вибору теми цього дослідження.

Стан дослідження. Проблеми цивільного позову в кримінальному процесі в різний період досліджувало багато вчених: В. Азаров, С. Альперт, Ю. Баулін, М. Гошовський, Ю. Грошевий, Я. Клименко, Є. Коваленко, О. Кучинська, В. Маляренко, В. Нор, М. Никоненко, В. Плева, Т. Присяжнюк, М. Чельцова й ін. Вони, безумовно, зробили вагомий внесок у розвиток науки кримінального процесу. Проте багато питань, пов'язаних із врегулюванням цивільного позову в кримінальному процесі, досі не вирішено. Зокрема це питання щодо суми компенсації моральної шкоди, меж застосування норм цивільного процесуального законодавства під час розгляду в кримінальному процесі позовних вимог, а також вироблення пропозицій щодо підвищення ефективності цивільного позову в кримінальному процесі.

Зазначені положення засвідчують про необхідність продовження наукових досліджень щодо вирішення проблеми відшкодування шкоди, завданої злочином. Щобільше, як зауважує Х. Кахнич, таке поєднання норм двох галузей права (цивільного судочинства і кримінального процесу) в кримінальному провадженні виправдано з погляду доцільності, яку вбачають у процесуальній економії часу та процесуальних засобів, пов'язаних із відшкодуванням матеріального збитку, завданого потерпілому кримінальним деліктом. Інститут цивільного позову в кримінальному провадженні науковець розглядає як додат-

кову процесуальну гарантію забезпечення прав потерпілого [3, с. 330]. З огляду на це, **метою** статті є з'ясування доцільності та необхідності поєднання норм двох галузей права (цивільного судочинства і кримінального процесу) в кримінальному провадженні, зважаючи на захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Виклад основних положень. Ретроспективний огляд становлення і розвитку інституту цивільного позову в кримінальному процесі дає підстави для висновку, що відшкодуванню шкоди, спричиненої злочинним діянням, здавна відводилася важлива роль. Передумови виникнення інституту цивільного позову відносяться до періоду дії примирливого права родового ладу, коли в основі соціально-правових конфліктів між родами була ідея кровної помсти. «Прабатьків» окремих правових норм, що регулюють інститут цивільного позову в кримінальному процесі, можна виявити ще в джерелах права Київської Русі. Однією з найбільш ранніх пам'яток права Стародавньої Русі є «Руська Правда» 1016 р. н. е. У цьому збірнику містилася низка варіантів звичаїв, серед яких передбачалося обмеження застосування кровної помсти колом найближчих родичів і тільки з дозволу княжого суду допускалася можливість заміни кровної помсти грошовим стягненням – викупом. Особливістю XI ст. було те, що не розмежовували процес на кримінальний і цивільний – будь-який позов розглядали як звинувачення, оскільки кожне звинувачення мало позовний характер.

Відповідно можна виокремити чотири етапи розвитку інституту цивільного позову в кримінальному процесі: 1) дореволюційний період (до 1917 року); 2) період становлення системи кримінально-процесуального законодавства радянської влади загалом і цивільного позову зокрема (1917–1922 роки); 3) період закріплення в Основах кримінального судочинства і Кримінально-процесуальних кодексах РСР інституту цивільного позову в кримінальному процесі (з 1922 по 2012 рік); 4) період переорієнтації призначення кримінального судочинства на захист осіб, потерпілих від злочину (з 2012 року й досі).

Сьогодні відшкодування шкоди, завданої злочиним, здебільшого відбувається за допомогою пред'явлення в межах кримінальної справи позовних вимог. Цивільний позов у кримінальному процесі є одним з основних і найбільш регламентованих способів захисту суб'єктивних цивільних прав особи, яка потерпіла від злочину. Одночасно в кримінальному процесі потерпілий може пред'явити цивільний позов і для майнової компенсації моральної шкоди, завданої йому злочиним.

У кримінально-процесуальній літературі є безліч визначень поняття цивільного позову в кримінальному процесі. Узагальнивши різні думки, пропонуємо визначити цивільний позов у кримінальному процесі як звернену до уповноважених державних органів цивільно-правову вимогу фізичної або юридичної особи про відшкодування шкоди, завданої їй безпосередньо злочином або кримінально-караним діянням, яка пред'явлена під час провадження у кримінальній справі та підлягає виконанню.

Предметом цивільного позову є матеріально-правова вимога позивача до відповідача, що впливає зі спірних правовідносин. Звідси предметом цивільного позову в кримінальному процесі треба вважати матеріально-правову вимогу позивача до підозрюваного, обвинуваченого (цивільного відповідача), причому не будь-які вимоги, а тільки про відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої злочином. Ця вимога впливає з визначених законом юридичних фактів, на основі яких позивач висуває свої позовні вимоги. Якщо немає юридичного факту, що зумовлює виникнення матеріально-правових відносин, то цивільний позов у кримінальній справі не може бути заявлений і розглянутий судом. Тобто підставами позову є юридичні факти, на яких позивач ґрунтує свої вимоги і за наявності яких закон пов'язує виникнення правовідносин між позивачем й обвинуваченим (відповідачем). Отже, ці два елементи і становлять зміст цивільного позову, визначають обсяг (межі) та напрями провадження.

Підставами для пред'явлення позову можуть бути такі юридичні факти:

- а) вчинення злочину;
- б) наявність майнової чи моральної шкоди, завданої цим злочином;
- в) наявність причинового зв'язку між злочином і завданою шкодою.

Закон не встановлює форми для подання позову про відшкодування шкоди, але на практиці це має бути письмова заява з описом обставин, за яких завдано шкоду, грошовою її оцінкою, а також із проханням позивача до суду, щоб він у своєму вирокі присудив відшкодування відповідачем шкоди, завданої позивачеві внаслідок злочину [4, с. 421].

Цивільний позов у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві є єдиним процесуально врегульованим способом відшкодування завданої злочином шкоди. У КПК України йому присвячена Глава 9 (Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінально-

му провадженні, цивільний позов). Норми, що регулюють процесуальний порядок пред'явлення позову, його предмет і підстави, а також низку інших положень, що характеризують правову природу цивільного позову в кримінальному процесі, розосереджені у всьому тексті кримінально-процесуального закону. Водночас основні положення цивільного позову в кримінальному процесі є у ст. 128 КПК України, яка передусім визначає процесуальний статус цивільного позивача (особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння).

Доцільність і необхідність розгляду цивільного позову в кримінальному процесі зумовлені низкою переваг і для цивільного позивача, і для органів правосуддя. Можливість розгляду цивільного позову спільно з кримінальною справою спричинена такими обставинами, як:

- 1) економія часу, сил і засобів органів правосуддя;
- 2) забезпечення однаковості судової практики;
- 3) сприяння більш швидкому відновленню майнових прав потерпілого, оскільки можливе пред'явлення цивільного позову за відсутності відомостей про особу, яка завдала шкоду, а також точний розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню;
- 4) наявність ефективних засобів забезпечення явки цивільного відповідача до суду;
- 5) звільнення позивача при провадженні у кримінальній справі від сплати державного мита;
- 6) забезпечення найбільш повного дослідження доказів, оскільки обов'язок щодо доказування цивільного позову покладено на посадових осіб, відповідальних за провадження у кримінальній справі. Ба більше, в окремих випадках розгляд цивільного позову спільно з кримінальною справою зумовлено й тим, що встановлення характеру та розміру завданої злочинної шкоди нерідко має не тільки цивільно-правове, а й кримінально-правове значення.

Щодо розширення предмета цивільного позову в кримінальному процесі, то майнові вимоги цивільного позивача повинні підлягати задоволенню тільки тією мірою, якою їх виконання не обмежує і не ускладнює надмірної діяльності з вирішення головного питання

кримінальної справи – питання про провину обвинуваченого (підсудного) у скоєнні злочину.

Основні положення цивільного позову в кримінальному процесі можна сформулювати так:

1) цивільний позов, будучи універсальним правовим засобом захисту майнових і немайнових прав потерпілих, є головним видом позовного правозахисту в кримінальному процесі;

2) цивільний позов у кримінальному процесі має подвійну правову природу (матеріальну та процесуальну). З погляду процесуального права, він є кримінально-процесуальним і як складова інституту позову загалом містить його елементи з урахуванням вимог кримінального процесу. З погляду матеріального права, цивільний позов може ґрунтуватися на нормах цивільного, податкового, бюджетного, трудового й іншого матеріального законодавства, порушення якого шляхом скоєння злочину спричинило особі шкоду;

3) цивільний позов у кримінальному процесі повинен подаватися в письмовій формі, а вимоги до його змісту мають бути відображені в нормах кримінально-процесуального кодексу. Незалежно від часу пред'явлення позов повинен адресуватися суду;

4) визначення судом розміру компенсації моральної шкоди, завданої злочинцем, не повинно мати форму законодавчого закріплення конкретних грошових сум або їх граничних максимальних розмірів, що присуджуються як компенсація за певні види злочинів або за певний збиток, завданий злочинцем, а також не має здійснюватися за допомогою визначення розміру компенсації за тією чи іншою методикою. Одночасно рішення про розмір компенсації за завдання моральної шкоди суд має ухвалювати з урахуванням вимоги справедливості та співмірності, а обставини, які мають бути в основі судового акта з цього питання, повинні бути чітко зазначені в законі й однаково витлумачені в постановках Пленуму Верховного Суду України;

5) необхідно також внести зміни до статей КПК України щодо розподілу процесуальних витрат [5];

6) будь-який злочин як протиправне діяння, що має особливо значущий негативний наслідок для людини, суспільства та держави, може каратися стягненням зі злочинця компенсації моральної шкоди, завданої конкретним діянням. У разі прийняття цього положення законодавче закріплення принципу «презумпції моральної шкоди» в кримінальному процесі вважаємо недоцільним;

7) застосування норм цивільного процесуального законодавства в кримінальному провадженні зробити допустимим, якщо вони не суперечать принципам кримінального процесу, а необхідні для

провадження за цивільним позовом правила не передбачені в кримінально-процесуальному законодавстві [6, с. 149];

8) доцільно розширити перелік заходів забезпечення цивільного позову в кримінальному процесі, внівши заставу, заборону обвинуваченому (цивільному відповідачеві) виконувати певні дії, а також інші заходи забезпечення позову, неприйняття яких може ускладнити чи зробити неможливим виконання рішення суду. Право винесення постанови про вжиття заходів забезпечення за власною ініціативою потрібно надати органам дізнання, слідчому й прокурору;

9) законодавчо визнати право цивільного позивача на збільшення або зменшення позовних вимог, а також узаконити право цивільного позивача, обвинуваченого (підозрюваного, підсудного, цивільного відповідача) на укладення мирової угоди за пред'явленим цивільним позовом. Щодо останньої, то в багатьох країнах (США, Франції, Німеччині) широко застосовується так зване відновне (примирливе) правосуддя. Світова спільнота давно визнала, що відновне правосуддя може бути альтернативою каральному правосуддю. У цьому разі в набагато більшому ступені реалізується принцип відповідальності правопорушника, оскільки примирення здійснюється тільки за умови, що особа визнає факт скоєного діяння і готова відшкодувати завдану шкоду.

Засуджений за правилами «каральної» юстиції найчастіше усвідомлює себе жертвою і, відбуваючи покарання, нібито несе відповідальність перед державою, але не бере на себе реальної відповідальності перед потерпілим. Водночас питання про відшкодування потерпілому шкоди, завданої злочиним, розглядається не як його претензія, а відновна міра, яку держава повинна здійснити в будь-якому разі. І коли відшкодувати завдану шкоду коштом особи, яка її заподіяла, неможливо, то це робить (відшкодовує) держава, з коштів спеціально створеного для цих цілей державного фонду.

Отже, цивільний позов у кримінальному процесі, як засіб судового захисту суб'єктивних прав і законних інтересів, вичерпає себе тільки тоді, коли позивач (потерпілий) отримує повне відшкодування завданої йому шкоди.

Висновки. Захист порушених злочиним майнових прав суб'єктів у кримінальному процесі в формі підтримки цивільного позову – це окремий напрям діяльності, що має всі властивості кримінально-процесуальної функції: специфічне завдання, процесуальні форми (способи) вирішення, процесуальні засоби, за допомогою яких і вирішується. Це засвідчує, що поряд з головними функціями

(обвинувачення, захист і вирішення справи) кримінальному процесу властива і функція підтримки цивільного позову як форма захисту майнових прав потерпілих від злочину.

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (в ред. від 03.08.2017). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

3. Кахнич Х. Чи доречний інститут з'єднаного процесу (цивільного позову) в кримінальному провадженні України: pro et contra. *Вісник Львівського університету. Сер. юрид.* 2013. Вип. 57. С. 329–335. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vlnu_yu_2013_57_43.pdf

4. Нор В. Т., Ханас Х. Р. Цивільний позов у кримінальному процесі України та інших країн континентальної системи права: порівняльна характеристика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 414–425.

5. Бортман О. Цивільний позов у кримінальному процесі: окремі питання правового регулювання. *Юридична Газета.* 2016. 10 трав. № 18–19.

6. Плева В. А. Процесуальна діяльність прокурора щодо цивільного позову у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. С. 147–149.

Yevkhtych I. M., Serkevych I. R. Civil action in criminal procedure: expediency and necessity

The article deals with the expediency and necessity of mixing the norms of the two branches of law (civil justice and criminal procedure) in criminal proceedings in view of protecting a person, society and the state from criminal offenses, protecting the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings. It is emphasized that the protection of property rights of subjects in a criminal procedure in the form of support for a civil claim is a separate area of activity that has all the qualities of the criminal and procedural function: it has its specific task, procedural forms (methods), procedural means, with the help of which is solved.

The basic provisions of a civil claim in a criminal procedure are formulated as follows:

1) a civil action, being a universal legal remedy for the protection of property rights and non-property rights of victims, is the main type of litigation in the criminal procedure;

2) a civil action in a criminal procedure has a double legal nature (material and procedural). From the point of view of procedural law, it is a criminal and procedural and as a component of the institute of the claim as a whole contains its elements, taking into account the requirements of the criminal procedure. From the point of view of material law, a civil action may be based on the norms of civil, tax,

budgetary, labor and other material legislation, violation of which, by committing a crime, caused harm to a person;

3) a civil action in the criminal procedure must be filed in a written form, and the requirements for its content must be reflected in the rules of the Code of Criminal Procedure. Regardless of the time of presentation, the claim must be addressed to the court;

4) the determination of the amount of compensation by the court for moral damage caused by a crime should not have the form of legislative fixing of specific money amounts or their maximum ceilings, awarded as compensation for certain types of crimes or for certain damage caused by a crime, and should not be carried out with the help of determining the amount of compensation by one or another method. At the same time, the decision on the amount of compensation for non-pecuniary damage should be made by the court, taking into account the requirement of fairness and proportionality, and the circumstances which should form the basis of a judicial act on this issue should be clearly defined in the law and explicitly interpreted in the resolutions of the Plenary Session of the Supreme Court of Ukraine;

5) it is also necessary to amend the articles of the CPC of Ukraine regarding the distribution of procedural expenses;

6) any crime as an unlawful act, which has a particularly significant negative effect on a person, society and the state, may be punishable by a penalty from the offender for compensation for the non-pecuniary damage caused by a specific act. In case of adoption of this provision, it is inappropriate to fix the principle of «presumption of non-pecuniary damage» in the criminal procedure;

7) application of the norms of civil procedural legislation in criminal proceedings to be admissible, if they do not contradict the principles of the criminal procedure, and the rules necessary for the civil proceedings are not provided in the criminal and procedural legislature;

8) it is expedient to extend the list of measures for securing a civil claim in a criminal procedure by making a pledge, prohibition to the accused (civil defendant) to carry out certain actions, as well as other measures to secure a claim, the rejection of which may complicate or make it impossible to enforce a court decision. The right to take a decision on taking measures of protection on its own initiative should be given to the inquiry authorities, the investigator and the prosecutor;

9) legally recognize the right of a civil plaintiff to increase or decrease the claims, as well as legitimize the right of the civil plaintiff, the accused (suspect, defendant, civil defendant) to conclude a settlement agreement on civil legal action.

It is concluded that with the main functions (prosecution, defense and decision of the case), the criminal procedure has the function of supporting a civil action, as a form of protection of victim's property rights.

Key words: *criminal procedure, criminal proceedings, crime, protection of civil rights, civil action, civil justice.*

Стаття надійшла 2 лютого 2018 р.